

Hitz-ordena. Erabilera estrategikoa

ESNAL, Pello
Euskaltzaindiko Corpus batzordekidea

1. Atarikoak

Hitz-ordena. Erabilera estrategikoa [HOEE] egoki ulertzearren¹, komeni da, hasteko, 1968ra itzuli eta Euskaltzaindiak Arantzazun egindako biltzar hartan kokatzea, Koldo Mitxelenak harako prestatutako txostena eskuetan. Eta komeni da, horrekin batera, kontuan hartzea beste zenbait gai eta puntu. Horretara goaz atariko honetan. Ondoren, errazago azalduko dugu HOEE.

1.1. Mitxelenak Arantzazuko biltzarrerako eginiko txostena

Honela zioen Koldo Mitxelenak 1968an, Arantzazuko biltzarrerako idatzi zuen txostenaren sarreran (Mitxelena, 1968: 204):

¹ Corpus batzordeak Donostian aurkeztu zuen *Hitz-ordena. Erabilera estrategikoa* liburua, Euskaltzaindiaren egoitzan, Luis Villasante Euskararen Ikergunean, 2012ko otsailaren 24an. Bi zati izan zituen aurkezpenak. Lehenean, liburua bera aurkeztu nuen, aurkibidearen harian, atalez atal, bakoitzaren muina azalduz. Bigarren zatiak izenburu propioa izan zuen: «Euskara idatziaren auzia, sei puntu eta eranskin batean»; eta horixe izan nahi zuen: euskara idatziaren gaurko egoera labur azaldua, ondorengo elkarrizketaren akuilu. Lehena, *power point* baliatuz egin nuen, 30 diapositiba erabiliz; bigarrena, hitzez soilik. Aurkezpen bikoitz hartarako zirriboratu nuen gidoi hau; eranskin gisa darama aurkezpenaren bigarren zatia, errepikapenak errepikapen. Esan gabe doa: erakusleiho moduan ulertu behar da (liburura jotzeko amu) eta ez laburpen moduan.

«Euskaltzaindiari hemen aurkezten zaizkion eskabideak honela mugatuko ditugu, errazenetik zailenera:

- a) Idazkera edo ortografia.
- b) Antzinako euskal hitzen formak.
- c) Hitz berrien eraketa eta bestetandik hartuen forma.
- d) Morfologia: izena (izenordea) eta aditza.
- e) Joskera.

Zenbaitetan, ez dugu oraingoz deus egiterik, horretarako behar genituzkeen estudioak ez baititu inork egin. Beste zenbaitetan, berriz...»

Batik bat, joskeraren atalari zegozkion, noski, euskara batua ontzeko «behar genituzkeen estudio» horiek. Nonbait bazegoen, alor horretan zegoen euskara beharrean.

1.2. Arantzazuko txostena: VI atala

Eta, hala ere, mugak muga, txostenaren VI. atala eskaini zion Mitxelena joskerari (Mitzelena, 1968: 218-219): gaurkotasun betea duen atala, trinkoa bezain aberatsa.

1.3. Arantzazuko biltzarraz geroztik egindako bidea

Geroztik, berrogeita lau urte hauetan, egin eta plazaratu da euskal joskerari buruzko gramatika-lanik.

Esaterako, HOEEn, honako hauek erabili ditugu. Hasteko, Euskaltzaindiaren baitan ondu eta EGLU liburukietan jasoak (Gramatika batzordea 1987, 1990, 1991, 1993, 1994, 1999, 2005); eta, horiez gain: Villasante (1976), Goenaga (1978), Osa (1990), Agirre (1991), Hidalgo (1994, 2002a, 2002b, 2003, 2004, 2005a, 2005b), Zubiri, Zubiri (1995), Kaltzakorta (1997) eta Arejita (2001, 2005). Asko luza daiteke zerrenda, jakina.

1.4. Gaurko egoera

Baina, hala ere, estudioak estudio eta azterketak azterketa, problemak ditugu euskal joskerarekin. Hona hemen, bi testigantza:

Luis Villasanterena da lehenengoa, Arantzazuko biltzar hartatik hogeit urtera argitara emana (Villasante, 1988: 142):

«Euskarak behar du prosa egiteko moldea ongi finkatua eta trenpatua izan. Hau da, segur aski, euskarak duen premia gogorrenetako bat. Hori duen egunean, euskara bere bizkar-hezurraz horniturik izanen da. Eta hori ez duen bitartean, tresna alferra izango da, gai ez dena, zeregin askotarako balio ez duena.

Euskara hizkuntza bizia izan dadila: horra gure mintzairaren premietan lehenbizikoa; baina horren hurrengo, prosa egiteko tresna moldaturik edukitzea da, ene ustez, bigarrena.»

Eta, beste hogeit urte geroago, honela idatzi berri du Anjel Lertxundi idazleak, eskarmentuaren eskarmentuz (Lertxundi, 2009: 24):

«Indarrik banu, pozik aldatuko nuke euskal perpausa. Arindu esan nahi dut. Agian, irauli ere esan beharko nuke. Esaldiak eraman behar ninduke ni, eta ez nik bera. Nire zerbitzuan behar luke egon, ez nuke denbora guztian zalantzaz ibili behar hizkuntza hegemonikoetako idazleak lasai peto dabiltzan bideetan. Esaldiak bizkortu, lexikoa garbitu, arin-arin ibili perpausetik perpausera, esaldien arteko loturak freskatu...

Behin eta berriro asmatzen ibili beharrak baditu abantailak. Eragozpenak ere bai: ikaragarri nekatzen du. Idazten duzun esaldi bakoitzatza beste gailur konkistatu bat balitz bezala ospatzeko, mendizale handia izan beharra dago».

1.5. Gramatika nahikoa ez denean

Nahitaezkoa da gramatika, baina ez da nahikoa. Hizkuntza, zuzen ez ezik, egoki ere erabili behar da.

Koldo Mitxelenak honela zioen, 1968ko txostenaren VI. atalean (Mitxelena 1968: 219):

«...euskal prosa arruntaren izatea, egoera eta huts-beteak aztertu nahi genituzke, «gramatikatasunean» landaturik baina «gramatikatasun» soilean oinak itsasten ez zaizkigularik».

Idazle onek bazekiten horren berri. Pixkana-pixkana eguneratu eta zabaldu da gure artean. Horretan saiatu dira, besteak beste, Eusebio Osa (1990) eta Zubimendi & Esnal (1993).

1.6. Estrategiak

Gehiago ere idatzi zuen Mitxelenak 1968ko txostenean (Mitxelena 1968: 219):

«Hitz-ordenaz eta aurkitu diren legeak ez dira idazlea estekatzeko kateak, honen kemenak gehi ditzaketen lanabesak baizik, hitzen indar ezkutua nabarmenduz. Idazlearen eginkizuna erraz da adierazten, gaitz betetzen: hizkuntzari bere burua menderatuz, hizkuntza menderatu, hizkuntza-legeen lokarriak eta trabak, airea hegaziarentzat bezala, sostengu eta laguntza bihur daitezen».

Estrategia kontzeptua hor zegoen zirriborratua. Gehiago zehaztea falta zen, eta terminoa bera gureganatzea. Hizkuntzen irakaskuntzan erabili zuten Canalek eta Swainek (Canale & Swain, 1980), eta bide bertsutik iritsi da gugana (Esnal, 2002, 2009).

1.7. TAEE

Ildo horretan, Euskaltzaindiak 2008an plazaratu zuen *Testu-antolatzaileak. Erabilera estrategikoa* [TAEE], Corpus batzordean ondutako lana (Corpus batzordea, 2008).

Lan horretan, erabilera estrategikoa zen funtsezkoa; eta testu-antolatzaileak baliatu genituen estrategien berri eman eta gaitasun estrategikoa lantzeko.

Hizkuntzaren erabileran, dena ez da arau. Behin arauak betez gero, eremu handia gelditzen zaio hizkuntza-erabiltzaileari, honek askatasunez (eta erantzukizunez) jokatu eta erabakiak har ditzan; edo, bestela esanda, zer estrategia erabili erabaki dezan.

Erabaki egokiak hartzeko gaitasuna da gaitasun estrategikoa. Eta bizitzaren arlo guzietan erabili ohi dira. Pilota-jokoan, esaterako, pilotari estrategikoak, behin arau gutxi batzuk bete ondoren, askatasun osoz erabaki dezake nola jokatu, nora bota pilota. Beste horrenbeste gertatzen da hizkuntza baten erabilera idatzian nahiz ahozkoan.

1.8. TAEEn ondoren

Azken hiru urteetan, estrategien arloan egin da lan bikainik. Bereziki, hiru aipa ditzakegu: «Euskarazko testuen komunikagarritasun-problema larriak» (Aristegieta, 2009), *Itzulpen Estrategiak* (Agirre, 2009) eta *Euskara batuauren bigarren jaiotza* (Amuriza, 2010).

2. HOEE

Eta duela hiru urteko TAEEn haren harian dator HOEE hau ere, lau ataletan eta bederatzi kapitulutan banatua, aurretik eta atzetik dituela sarrerak eta bibliografia.

2.1. Eskema

Aurkezpena

Sarrera

EGITASMOA

1. Arantzazuko txostena oinarri
2. Tradizio bikoitzaren harian

BIDEAK URRATZEN

3. Testu-antolatzaileak
4. Mintzagaia eta galdegaia
5. Erlatibozko esaldiak

BI AUKERA

6. SOA
7. SAO

LABURBILDUZ

8. Osotasunean
9. Hitz-ordena

Bibliografia

2.2. Egitasmoa

Arestian atarikoan esanak biltzen ditu HOEEk sarreran eta lehen atalean.

Oinarri-oinarrizkoa da estrategiak zer diren ohartzea. Eta, horrekin batera, ohartzea zein den gramatikaren egitekoa eta zer muga dituen.

Hasteko (16. or.):

«Lan honetan [HOEEen], gramatikaz ari garenean, gramatika arauemaileaz ari gara beti. Funtsezkoa da ondo bereiztea gramatika arauemailea eta deskribatzailea. Bestela, dena bihurtzen zaigu arau, kate eta lotura».

Horren harian, kontuan izan behar da TAEEn esana eta HOEE honetan berritua (16. or.):

«Euskal gramatikari buruz, bi uste oker bezain gaizto daude euskaldunon artean zabaldua: batetik, arautzen duena baino gehiago arautzen duela eta, bestetik, zenbait hizkuntz baliabideren erabileran (esaterako, testu-antolatzaileen eta hitz-ordenaren erabileran) nahikoa dela arau gramatikalak betetzea».

2.3. Testu-antolatzaileak

Testu-antolatzaileek (juntagailu, menderagailu, lokailu eta gainerako elementuek) testu-zatiak lotzen dituzte, eta ondoren datorrena iragartzen dute eta pausa prosodikoak ere marka ditzakete.

Horren arabera, nahiz eta gramatikalki zuzena izan, garrantzikoa da testu-antolatzaileak ondo aukeratzea eta egoki kokatzea.

Esaterako, honela zioen Xabier Letek, 1974an (Lete, 1974: 42; nireak dira letra lodiak):

«Lizardik, gerla baino hiru urte lehenago hil baitzen, ez zuen hondamendi ikaragarri hura ezagutu. Eta, egia esan, bihotzez pozten naiz. Lizardi bezalako poeta bikain bat hain gazterik hiltzea alde batetik penagarri **bada ere**, harentzat, hain gizon zuzen eta fina zen harentzat, handik urte gutitara gertatu behar zuen desegite ikaragarria are penagarriago eta minberagarriago izan **baitzitekeen**».

Honela ere idatz zezakeen, testu-antolatzaileak aurreratuz:

«Lizardik, gerla baino hiru urte lehenago hil baitzen, ez zuen hondamendi ikaragarri hura ezagutu. Eta, egia esan, bihotzez pozten naiz. **Izan ere, nahiz eta** Lizardi bezalako poeta bikain bat hain gazterik hiltzea alde batetik penagarri **den**, harentzat, hain gizon zuzen eta fina zen harentzat, are penagarriago eta minberagarriago **izan zitekeen** handik urte gutitara gertatu behar zuen desegite ikaragarria».

Testu-antolatzaileek aukera polita eskaintzen dute estrategiez jabetzeko. Horregatik plazaratu genuen lehenik TAEE, eta horregatik gogoratzen ditugu HOEE honetan.

2.4. Mintzagaia eta galdegaia

Mintzagaiaren egitekoaz jabetzeko, ondo datorkigu euskal gotzainek 1998an plazaratutako idatzia baliatzea. Honela dio euskaraz, erdaratik itzulita (Euskal gotzainak, 1998: 14-15):

«Behin betiko eta egiazko izango dela espero dugun bizi betera begira jartzen gara, bihotza zabal-zabalik, piztuerako Pazkoa ospatzean. Jainkoaren neurrigabeko maitasuna aitortzen dugu, Berekin bat egin nahi baikaitu bere bizitza espiritualetan eta betiereko ospetan. Mundu honetako gauza guztiak baino gorago eta garrantzitsuago sentitzen gara. Munduko gauzak zuhertasunez erabiltzeko askatasuna berreskuratzen dugu, ezereen eta inoren esklabo izan gabe. Lagun hurkoari bizitzen laguntzeko dohaina hartzen dugu, denen elkartasuna aurrez gozatuz».

Jatorrizko testuan, hasiera-hasieran zegoen mintzagaia; gero, esaldi baikoitza aditzarekin hasten da, mintzagai hura gogoratuz. Horrek egiten du zati osoa irakurterraz. Hori kontuan ez hartzeak zailtzen du euskal itzulpena lehen irakurraldian ulertzea.

«**Celebrar la Pascua de la resurrección** es mirar con el corazón abierto de par en par a la vida eterna esperada como la vida definitiva y verdadera. **Es** reconocer el amor inmenso de Dios que nos asocia a su vida espiritual y a su gloria eterna. **Es** sentirse mayor y más importante que todas las cosas de este mundo. **Es** recuperar la libertad para usar de todo lo que hay en el mundo con sabiduría, sin ser esclavo de nada ni de nadie. **Es** recibir el don de ayudar a vivir a los demás en el gozo anticipado de la comunión universal».

Horiek kontuan izanik, erraz egoki daiteke euskal testua:

«**Piztuerako Pazkoa ospatzean**, behin betiko eta egiazko izango dela espero dugun bizi betera begira jartzen gara, bihotza zabal-zabalik. **Eta** Jainkoaren neurrigabeko maitasuna aitortzen dugu, Berekin bat egin nahi baikaitu bere bizitza espiritualetan eta betiereko ospetan. **Eta** mundu honetako gauza guztiak baino gorago eta garrantzitsuago sentitzen gara. **Eta** munduko gauzak zuhertasunez erabiltzeko askatasuna berreskuratzen dugu, ezereen eta inoren esklabo izan gabe. **Eta** lagun hurkoari bizitzen laguntzeko dohaina hartzen dugu, denen elkartasuna aurrez gozatuz».

Izan ere, testua ez da esaldi-pilaketa: esaldi zuzenen pilaketak ez du testu egokia bermatzen.

Antzeko ondorioak ditu –orain esaldi barruan– galdegaiarena gaizki ulertu izanak eta gaizki ulertzen jarraitzeak. Izan ere, galdegaiak, berez, intonazioarekin du zerikusia eta ez hitz-ordenarekin.

Esaterako, honela ere eman daiteke aurreko testua:

«Piztuerako Pazkoa ospatzea **da** begira jartzea, bihotza zabal-zabalik, behin betiko eta egiazko izango dela espero dugun bizi betera. **Da** aitortzea Jainkoaren neurrigabeko maitasuna; Berekin bat egin nahi baikaitu bere bizitza espiritualetan eta betiereko ospean. **Da** sentitzea mundu honetako gauza guztiak baino gorago eta garrantzitsuago. **Da** berreskuratzea munduko gauzak zuhurtasunez erabiltzeko askatasuna, ezeren eta inoren esklabo izan gabe. **Da** hartzea lagun hurkoari bizitzen laguntzeko dohaina, denen elkartasuna aurrez gozatuz».

Bestalde, honen eskutik aurki diezaiokegu irtenbidea hitz-ordenaren beste arazo bati. Berehala landuko ditugu SOA (subjektua, osagarriak, aditza) eta SAO (subjektua, aditza, osagarriak) ordenak.

2.5. Erlatibozko esaldiak

Oinarritzat hartuta euskal gramatikek erlatibozko esaldiez diotena, mezezi du bereiztea erlatibo murrizgarriak eta ez-murrizgarriak.

Esaterako, honela hasten da Euskararen Aholku batzordearen adierazpen bat (Euskararen Aholku batzordea, 2001):

«Euskararen lur-eremu guztietako eta pentsaera eta lanbide askotako ordezkariak osaturiko Euskararen Aholku Batzorde honek, bere aurreko guztiek bezala, ahalegin handia egin du euskara guztion ondasuntzat hartua, zaindua, lagundua eta biziberritua izan dadin».

Itzulpenak ez zuen kontuan hartu zer-nolako tartekia (erlatibo ez-murrizgarria) zegoen jatorrizko testuan:

«Este Consejo Asesor del Euskera, *formado por personas de diversas ideologías y profesiones que representan a todos los ámbitos territoriales de dicha lengua*, ha realizado un gran esfuerzo, al igual que los consejos

que le antecederon, para que el euskera se considere un bien común y como tal sea conservado, apoyado y fortalecido».

Frantses testuan ere argi dago tartekia (ingelesezkoan ere bai):

«Ce Conseil Consultatif de l'Euskara, composé par de personnes aux idéologies et professions diverses qui représentent tous les territoires de cette langue, a réalisé un grand effort, à l'instar de tous ses prédécesseurs, pour que l'euskara soit considéré comme un bien commun, et en tant que tel soit conservé, appuyé et renforcé».

Euskarara egoki itzultzeko, besteak beste, estrategia zahar bat erabil zitekeen:

«Euskararen Aholku Batzorde honek, zeina osatua baita euskararen lur-eremu guztietako eta pentsaera eta lanbide askotako ordezkariak, ahalgin handia egin du, aurreko guztiak bezala, euskara guztion ondantsuz hartua, zaindua, lagundua eta biziberritua izan dadin».

Dena den, badaude beste irtenbide batzuk. Esaterako, hona hemen beste adibide bat:

Grand Palmier plazaren erdian bere jira guztian Pariseko parke batean gaizki emango ez zuten banku zuri batzuk zeuzkan palmondo lerden bat zegoen.

Zuzena da esaldia, baina ez egokia. Baina ez da benetakoa ere. Honela idatzi baitzuen Bernardo Atxagak, problemaz ohartuta (Atxaga, 2009: 20):

«Grand Palmier plazaren erdian palmondo lerden bat zegoen, Pariseko parke batean gaizki emango ez zuten banku zuri batzuk zeuzkana bere jira guztian».

Azken batean, kontua da problemaz jabetu eta estrategia egokia erabiliz aurkitzea irtenbidea.

2.6. Bi aukera: SOA eta SAO

Batzuetan, galdetu ohi da: zer hitz-ordena da zuzena (eta egokia), SOA (subjektua, osagarriak, aditza) ala SAO (subjektua, aditza, osagarriak).

Biak dira zuzenak eta biak izan daitezke egokiak.

Kontua ez da bietako bat onetsi eta bestea gaitzestea (SOA ala SAO), baizik biak erabilgarriztat hartzea (SOA eta SAO).

Dena den, beti komeni da bereiztea testu bakoitzaren izaera. Kontakete-tan, esaterako, natural-natural erabili ohi da aditza aurretik. Adibidez (Atxaga, 2009: 17):

«Chrysostomek erriflearen morroiloari **tira zion**, eta kargadorea **atera. Kokatu zuen** hamabigarren kartutxoa, **sartu zuen** berriro kargadorea, **eraman zuen** arma sorbaldara, **apuntatu zion** berrehun bat metrora zegoen tximu bati, **jaitsi zuen** arma, eta **galdetu zuen**:

– Zenbateko bidea egin dezake balak?»

Baina hitz-ordenak, berez, ez du egokitasuna bermatzen. Esaterako, honako azalpen honetan:

«Prozedura summarisimoa auzi-gaiaren urgentzia edo presagatik eta beronen munta txikiagatik, edota ekintza kriminalaren astuntasunagatik edo *in fraganti* harrapatua izateagatik legeak izapidegintza txit laburra seinalatzen dion judizioa da».

Honela egokitu zuten IVAPekoek, SOA ordenaren baitan (IVAP, 2005: 14):

«Prozedura summarisimoa judizio bat da, tramite laburrekoa. Honako kasuetan ezartzen da: auzia presaz erabaki behar denean eta txikia denean, edota ekintza kriminala astuna izan eta auziperatua *in fraganti* harrapatu dutenean».

SAO ordena ere tarteka zezaketen:

«Prozedura summarisimoa da judizio bat, tramite laburrekoa, eta ezartzen da auzia presaz erabaki behar denean eta txikia denean, edota ekintza kriminala astuna izan eta auziperatua *in fraganti* harrapatu dutenean».

Horiek horrela, orain esanahi bete hartzen du Mitxelenak Arantzazuko txostenean idatziak (Mitxelena, 1968: 219):

«Sartaldeko hizkuntzarekiko prosa zenbait bidetan barrena ibiltzen ikasia eta trebatua da, latinaren ondotik, jakina, goragokorik aipatu gabe. Era berean, hainbeste ez bada ere, geure hizkuntza.

Ibilaldi horiek hizkuntza, edozein hizkuntza, arinago, zaluago, malguago bihurtu dute. [...] Latinaren, eta erabat sortaldeko hizkuntzen, kutsua geure bekokian daramagu. Aitor dezagun, onar dezagun, eta goazen aurrera bide horretarik».

Edo (Mitxelena, 1968: 218):

«Lege zaharrei eginahalean eustea da, noski, Euskaltzaindiaren eginbidea eta ez du amorerik emango ezinbestean baizik. Euskal autore gailenak ditu eredu eta, haiei buruzko iritziak denborak gutxi edo gehiago aldatzen baditu ere, badu hor oinarri sendoa».

Esaterako, SAO ordena tartekatu zuten Jean Haritschelharrek eta Pello Salaburuk, elkarrekin hitzaurre bat idatzi zutenean, euskaltzainburu eta EHUko erretore zirela (Haritschelhar & Salaburu, 1999):

«XX. mendeak euskararen alorrean ezagutu ditu bi hizkuntzalari haundi, biak euskaltzainak eta biak unibertsitateko katedradunak. Bietarik gazteena, euskalduna, Euskal Herriko Unibertsitateko irakaslea, Koldo Mitxelena izan da, tesia irakurri zuenetik, zinezko maisua bai euskal ikerketetan eta bai Euskaltzaindian. Haren obra publikatua izana da, idatzi dituen liburuak eta artikulua baliatuak dira edozein tesitan mundu zabalean.

Zaharrena, René Lafon, sortu zen Merignac hirian 1899-an. Frantziako eskola nagusietan estudioak eginik [...] filosofia irakasle izana da Alençoneko, Pauko eta Bordeleko bigarren mailako ikastetxeetan. Pauen bizi zelarik, Vendryes hizkuntzalariaren aholkuari jarraikiz, oporrak pasatzen zituen Larreñe Zuberoko herri ttipian euskara ikasi nahiz».

Ordena bera erabil daiteke (erabili ohi da):

- Testu klasikoaren itzulpenetan,
- ahozko testuetan,
- esateko sortutako testuetan,
- herri-literaturan,

- definizioetan-eta,
- literaturan,
- aditz deklaratiboekin.

Eta betiere funtsezkoa da gauzak ez nahastea. Esaterako, *Marijane kontaxan* liburuan dugu adibide esanguratsua (Minaberry, 1998). Bertan, bi bertsiotan datoz Marijane Minaberryk idatzitako herri-ipuinak: eskuineko orrialdeetan, egileak idatzi bezala; eta ezkerrekoetan, Juan Kruz Igerabidek egokituta. Aurkezpenean esaten zaigunez, «Ipuina eskuin aldeko orrian doa idazlearen euskalkian. Eta ezkerrekoan, aldiz, euskara batuan, Juan Kruz Igerabidek egokiturik» (9. or.).

Halaxe da: egokipen-lana egina du Igerabide idazle finak. Baina, egilearen euskalkitik batura aldatu ez ezik, doinua ere aldatu die hainbat esaldiri, jatorrizko SAO ordena SOA bihurtuz. Hala, lehen ipuinaren hasieran, dio Minaberryk (11. or.): «Izar Xuri emana zioten izena, kopetan bazuelakotz ile xuri puxtuka bat». Eta Igerabidek (10. or.): «Izar Xuri emana zioten izena, kopetan ile xerlo zuri bat zuelako».

Baina, kontuz: ordena-aldaketak ez du zerikusirik euskara batuarekin. Ez dezagun orain euskara batuaren izenean egin, jakinaren gainean ala ez, lehen garbizaletasunaren izenean egina.

2.7. Laburbilduz

Baina beti osotasun bat da testua, esaldi solteen pilaketa baino gehiago, hainbat zatiren batuketa baino haratago; eta elkarrekiko lotura estuan daude haren elementu guztiak, nahiz eta HOEE liburuan banan-banan landu diren.

2.8. Bibliografia

HOEE n, bi atal ditu bibliografiak: lehenengoan, liburuan zehar aipatutako lanak biltzen dira; bigarrenean, adibideen iturriak (guztira, 59 iturri eta 101 adibide).

Eranskina

Euskara idatziaren auzia, sei puntu eta eranskin batean

Hitz-ordena. Erabilera estrategikoa lanaren oinarrian dago, funtsean, Koldo Mitxelena eta Luis Villasanteren zenbait lan; esaterako, *Euskararen auziaz* (Villasante, 1988). Era berean, izenburu horren harira laburbil ditzakegu bai zer den gure lana, bai zer bide egin duen euskarak XX. mendearen hasieratik gaurdaino, sei puntu eta gehigarri batean.

Hona hemen, labur-labur.

1. Euskara batua egin gabe dago. Eta egin gabe egongo da, arau guztiak eman ondoren ere

Andres Urrutiak idatzia da, hain zuzen, HOEEren aurkezpenean (Urrutia, 2011: 9-10):

«Behinola ondutako euskararen batasuna, askoren ustez, zerbait egina da eta, nonbait, betiko finkatua, hizkuntzak aldaezinak balira bezalaxe. Euskaltzaindiaren Corpus batzordeak, aitzitik, euskararen batasuna bestela ikusten du. Hain zuzen ere, etengabeko ibilian dabilen hizkuntzaren barnean. Oinarriak jarri baziren ere, oraintxe ari da mamitzen eta gauzatzen oinarrioren garatzea eta egiaztatzea, oinarri haiek uneoro ezartzen baitira, gizarte garaikide batek dituen hizkuntza-eskakizunak aintzat hartu eta horiexei erantzun aproposak eman behar zaizkienean».

2. Hitz-ordena: euskararen arazo nagusia

Luis Villasantek idatzi zuen 1988an (Villasante, 1988: 142), eta behin eta berriro gogoratu ohi dugu (Corpus batzordea, 2011: 15):

«Euskarak behar du prosa egiteko moldea ongi finkatua eta trenpatua izan. Hau da, segur aski, euskarak duen premia gogorrenetako bat. Hori duen egunean, euskara bere bizkar-hezurraz horniturik izanen da. Eta hori ez duen bitartean, tresna alferra izango da, gai ez dena, zeregin askotarako balio ez duena.

Euskara hizkuntza bizia izan dadila: horra gure mintzairaren premietan lehenbizikoa; baina horren hurrengo, prosa egiteko tresna moldaturik edukitzea da, ene ustez, bigarrena».

3. Arazoaren ondorioak

Bi kaltetu nagusi ditu euskararen arazo nagusiak: irakurlea eta idazlea.

Irakurlea (Zubimendi & Esnal, 1993: 220):

«Galdera batzuk, bidenabar:

- Noiz arte segi behar du nolabaiteko euskal idazleak gogaikarriro idazten?
- Noiz arte segi behar du euskal irakurleari eta bere buruari kalte egiten?
- Noiz arte jasan behar ditugu argitalpen amorragarriak?
- Noiz arte segi behar dugu asmo onez eta jakite gaiztoz idatzitako zaborra irensten?

Denok ere badakigu zer den «norberak izan ez eta besteei ematen diena»: lotsa».

Irakurlea ikasle denean (Esnal, 1997: 260):

«Zilegi izango ahal zait zarauztar guraso biren hitzak aipatzea!

D ereductan eskolatzen ari dituk gure seme-alaba biak: bata BBB-ko 3.ean eta bestea 1.ean. Eta sinestu nahi al didak, aizak, biek, OHO osoa erabat euskaraz egin eta gero, eta etxean, kalean eta eskolan euskaraz bizi izanda, errazago irakurtzen dutela erdaraz euskaraz baino, nahiz eta erdaraz hala moduz mintzo, tamalez?

Andu Lertxundirena da bigarrena. Alaba etorri zaio unibertsitatetik, Platonen testu baten iruzkina egiten lagunduko al dion esanez. Platonen testua euskaraz. Alabak ulertzen ez. Aitak ere ez. Anduk bere liburutegira jo behar, erdal testuaren bila. Platonen testua aurkitu, irakurri eta orduan ulertu. Eta alabari aditzera eman. Eta alabak orduan: «Aita, zertan ari gara?»».

Idazlea (Lertxundi, 2009: 24; Corpus batzordea, 2011: 102):

«Indarrik banu, pozik aldatuko nuke euskal perpausa. Arindu esan nahi dut. Agian, irauli ere esan beharko nuke. Esaldiak eraman behar ninduke ni, eta ez nik bera. Nire zerbitzuan behar luke egon, ez nuke denbora guztian zalantzaz ibili behar hizkuntza hegemonikoetako idazleak lasai peto dabiltzan bideetan. Esaldiak bizkortu, lexikoa garbitu, arin-arin ibili perpausetik perpausera, esaldien arteko loturak freskatu...

Behin eta berriro asmatzen ibili beharrak baditu abantailak. Era-gozpenak ere bai: ikaragarri nekatzen du. Idazten duzun esaldi bakoi-tza beste gailur konkistatu bat balitz bezala ospatzeko, mendizale handia izan beharra dago».

4. Arazoaren arrazoiak

Bi motatako erroak ditu arazoak: historikoak eta gaur zabalduak dauden usteak.

Arrazoi historikoez, argi mintzatu zen Luis Villasante, euskaltzainburu zela, besteak beste Altuberen *Erderismos* liburuaren atarikoan (Villasante, 1975: X):

«Euskara idatziaren tradizioa ez da, behar den neurrian, aztertua eta kontuan hartua izan. Gure idazle zaharrek, euskaraz idazteko behar den tresna, egokitua eta paratua eman ziguten. Baina ondoren etorri ziren gramatikalariek haien lana onartu, findu eta osatu behar-rean, madarikatu egin zuten, gaitzetsi. Orduan haustura bat gertatu da, eta hori hizkuntzaren kaltetan izan da».

Haustura horrek jota utzi zuen euskara: «inorarik gabe, besoz eta zangoz katigatuta» (Villasante, 1976: XV); edo, bestela esanda, idatzirako bi traba larri areagotuta: atzerakarga eta pausaldiak markatzeko baliabide gutxirena (Zubimendi & Esnal, 1993: 171-176). Izan ere, eta hain zuzen, traba horiez ohartu ziren idazle klasikoak eta horiek arinduz moldatu zuten euskal prosa.

Horrekin batera, beharrezkoa da salatzea gaur indarrean dauden bi uste oker (Corpus batzordea, 2011: 16):

«Euskal gramatikari buruz, bi uste oker bezain gaizto daude euskaldunon artean zabaldua: batetik, arautzen duena baino gehiago arautzen duela eta, bestetik, zenbait hizkuntz baliabideren erabilera [...] nahikoa dela arau gramatikalak betetzea».

Dena den, kontuan izan behar da zer esan nahi duen *gramatika* hitzak testuinguru horretan: gramatika arauemailea; ez, beraz, deskribatzailea (Corpus batzordea, 2011: 16).

Bi uste gaizto horiek nabarmenak dira, esaterako, galdegaiari buruz eta SAO (subjektua, aditza, osagarriak) eta SOA hitz-ordenak direla-eta.

Galdegaiari buruz (Corpus batzordea, 2011: 76):

«Argigarria da Euskaltzaindiaren batzorde batean gertatua. Bilera batean, sutsu hitz egin zuen euskaltzain urgazle batek galdegaiaren legearen alde. Barre ere egin zuen Iparraldeko euskaldunen kontura. «Hauek –esan zuen, Iparraldeko batzordekide eta euskaltzain oso seinalatuz–, hauek ez dute galdegaia bereizten». Handik aurrera, bi urte osoan zehar, SAO ordenan idatzi zituen idazkariak akta guztiak. Eta, ohi bezala, ozen irakurtzen zuen, bilera bakoitzaren hasieran, aurreko bileraren akta. Apenas ohartu zen inor SAO ordenaz. Ez, behintzat, galdegaiarena hain bereganatua izan eta horren legearen alde sutsuegi mintzatu zen euskaltzain urgazlea».

SAO eta SOA hitz-ordenak direla-eta (Corpus batzordea, 2011: 97):

«Funtsezkoa da gauzak ez nahastea. Esaterako, *Marijane konta zan* liburuan dugu nahasmenduaren adibiderik nabarmenena (Minaberry, 1998). Izan ere, bi bertsiotan datoz liburuan Marijane Mina-

berryk idatzitako herri-ipuinak: eskuineko orrialdeetan, egileak idatzi bezala; eta ezkerrekoetan, Juan Kruz Igerabidek egokitu bezala.

Aurkezpenean esaten zaigunez, «Ipuina eskuin aldeko orrian doa idazlearen euskalkian. Eta ezkerrekoan, aldiz, euskara batuan, Juan Kruz Igerabidek egokiturik» (9. or.).

Halaxe da: egokipen-lana egina du Igerabide idazle finak. Baina, egilearen euskalkitik batura aldatu ez ezik, doinua ere aldatu die hainbat esaldiri, jatorrizko SAO ordena SOA bihurtuz, hain zuzen. Hala, lehen ipuinaren lehen esaldian, dio Minaberryk (11. or.): «Izar Xuri emana zioten izena, kopetan bazuelakotz ile xuri puxtuka bat». Eta Igerabidek (10. or.): «Izar Xuri emana zioten izena, kopetan ile xerlo zuri bat zuelako».

Gure aldetik, argi esan nahi genuke: ordena-aldaketak ez du zerikusirik euskara batuarekin. Are gehiago: ez dezagun orain euskara batuaren izenean egin, jakinaren gainean ala ez, lehen garbizaletasunaren izenean egindakoa».

Dena den, usteak uste, baliagarriak dira gaurko testu asko, zuzenak eta egokiak diren neurrian.

5. Irtenbideak, epe laburrera: estrategiak

Euskaltzaindia, 1968an, euskararen arazo larri horren jakitun zen. Eta aurre egin zion. Horren erakusle da, esaterako, Koldo Mitxelenak Arantzazuko biltzarrerako prestatutako txostena; hain zuzen, joskerari eskaini baitzion azken atala.

Eta, arazoaren jakitun izanik, irtenbidea ere aurreikusi zuen Mitxelenak. Txostenak ez du aipatzen *estrategia* hitza; baina bi pasartetan bada kontzeptuaren itzalik.

Mitxelena 1968: 219 (Corpus batzordea, 2011: 18):

«...euskal prosa arruntaren izatea, egoera eta huts-beteak aztertu nahi genituzke, «gramatikatasunean» landaturik baina «gramatikatasun» soilean oinak itsasten ez zaizkigularik».

Horixe da estrategien eremua: gramatika-arauek libre uzten dutena. Ere-mu zabal eta handi horretan mugitzen da idazlea. Hor hartzen ditu erabakiak, testu egokiak sortzea helburu.

Mitxelena 1968: 219 (Corpus batzordea, 2011:20):

«Hitz-ordenaz eta aurkitu diren legeak ez dira idazlea estekatzeko kateak, honen kemenak gehi ditzaketen lanabesak baizik, hitzen indar ezkutua nabarmenduz. Idazlearen eginkizuna erraz da adierazten, gaitz betetzen: hizkuntzari bere burua menderatuz, hizkuntza menderatu, hizkuntza-legeen lokarriak eta trabak, airea hegaziarentzat bezala, sostengu eta laguntza bihur daitezten».

Hain zuzen, kontzeptu horiek esplizitu egin, landu eta benetako testuei aplikatuz plazaratu ditu Euskaltzaindiaren Corpus batzordeak bi azken emaitzak: *Testu-antolatzaileak. Erabilera estrategikoa*, 2008an; eta *Hitz-ordena. Erabilera estrategikoa*, 2011n. Lehenengoan, testu-antolatzaileak baliatu zituen, estrategiez hitz egiteko; bigarreanean, estrategiak erabiliz lantzen du euskal hitz-ordena, batik bat hiru elementu landuz (testu-antolatzaileak, mintzagaia / galdegaia eta erlatiboeko esaldiak), betiere testuaren osotasuna gogoan duela.

Orain, idazleak du azken hitza, «gramatikasunean landaturik baina gramatikasun soilean oinak» itsatsi gabe; eta, jakina (ezinbestekoa baita hau), testu egokiaren kontzientziaren jabe ernea izanik.

6. Irtenbideak, epe luzera: tradizioa

Planteamendu horren harian, idazle bakoitzak bere estrategiak landuko ditu, eta estrategiak estilo bihurtuko dira, eta estiloek eskola egingo dute, eta eskolek tradizioa onduko dute.

Azken baten, ibilbide hori egiten ari zen euskara, euskalki banatan eta euskalkien artean, harik eta XX. mendearen hasieran etena gertatu zen arte.

Orain, eten hori gainditzea da guztion egitekoa, bata eta bestearen ekarriaz, lehengo eta azken urteotako lorpenen ildoan.

Gehigarria: Altube eta altubetarren egitasmoa

Orain arte, garbizalekerian ikusi izan da, gehienbat, Altubek eta altubetarren mugimenduaren arima. Hori ukatu gabe, bestela ere azal daiteke: hain zuzen, euskararen arazoa bideratzeko egitasmo estrategiko gisa. Eta horrelaxe azaltzen du HOEE liburuak, zazpi pasarte baliatuz. Villasanterenak dira hiru, eta gainerako laurak Txomin Agirre, Orixe, Mitxelena eta Patxi Altunarenak (Corpus batzordea, 2011: 22-25).

Orain, merezi du hori zertxobait osatzea, hiru puntu txiki erantsiz.

Lehenengoa. Funtsean, antz handia dute Altube eta altubetarren egitasmoak eta gaurko euskal gizartearenak, Euskaltzaindiarena bera barne, euskararen hizkuntza-normalizazioaz. Azken batean, abiaburu bera dute: euskararen hizkuntza-arazoak.

Esan gabe doa: elkarrekin estu lotuta eta etengabeko elkarreraginean ulertu behar dira euskararen hizkuntza-normalizazioa eta gizarte-normalizazioa.

Bigarrena. Horrelako egitasmo handi bat dela-eta, kontuan izan behar da hiru aldi izan ohi dituztela: 1) maisu eta aitzindarien aldia, 2) jarraitzaileen aldia eta 3) gizarteak egitasmoa hezurmamitu eta bereganatzen duen aldia.

Gurera etorri, lehen aldia, Altubek eta ingurukoek gauzatu zuten. Bigarrena, haien jarraitzaile sutsuen aldia da (sarritan, maisuak baino sutsuagoak izan ohi dira jarraitzaileak). Hauek zioten, besteak beste, aditzak beti esaldiaren atzean joan behar duela; eta azken muturrean bada, hobe. Oraindik ere oso zabaldua dago ustea eta, okerragoa dena, praktika. Azkenik, hirugarren aldian kokatu beharko lirateke Mitxelena, Villasante eta inguruko lan eta ahalegin handia. Azken batean, egitasmo hura bideratzera zegoen zuzendua: gehiegikeriak salatzea eta ekarpenak onartu eta baliatzera.

Hirugarren puntua. Gure bi liburuak, funtsean, horixe besterik ez dira: Mitxelena, Villasante eta inguruko lanen garapena; edo, bestela esanda, euskararen hizkuntza-normalizazioak azken ehun urteotan eginiko ibilbidearen jarraipena.

Villasante Euskararen Ikergunean gaudenez, merezi du haren pasarte batez amaitzea. Honela amaitzen du gernikarrak, hain zuzen, Altuberren *Erderimos* liburuari eginiko hitzaurrea (1975: XII):

«Esanik dago honekin euskal sintaxiaren eremu hau berrikusi eta berrestudiatu beharrean dela.

Bitartean, Altube jaunaren liburua berrargitaratzen dugu probetxugarri izan daitekeelakoan. Muga edo itzal batzuk izan arren (eta uste dut leialtasun osoz azaldu ditudala), baditu liburu honek alderdi on asko eta ohar zehatz eta jakingarriak euskal joskerari buruz».

Euskaltzaleok dugu azken hitza.

Bibliografia

1. Aipatutako lanak

AGIRRE, J.M. (1991): *Euskal gramatika deskriptiboa*. Bilbo: Labayru Ikastegia [bi liburuki].

———, (2009): *Itzulpen Estrategiak*. Oñati: Herri-Ardularitzaren Euskal Erakundea.

AMURIZA, X. (2010): *Euskara batuaren bigarren jaiotza*. Oiartzun: Lanku.

AREJITA, A. (zuz.) (2001): *Bizkai euskeraren jarraibide liburua. Lehenengo pausuak*. Bilbo: Labayru Ikastegia, Bilbao Bizkaia Kutxa Fundazioa.

———, (2005): *Bizkai euskeraren jarraibide liburua. Bigarren pausuak*. Bilbo: Labayru Ikastegia, Bilbao Bizkaia Kutxa Fundazioa.

ARISTEGIETA, X. (2009): «Euskarazko testuen komunikagarritasun-problema larriak». *Senez* 37: 103-141.

CANALE, M. & SWAIN, M. (1980): «Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing». *Applied Linguistics* 1: 1-47 [Gaztelaniaz: «Fundamentos teóricos de los enfoques comunicativos. La enseñanza y la evaluación de una segunda lengua». *Signos* 17: 54-62; 18: 78-89, 1996].

CORPUS BATZORDEA. EUSKALTZAINDIA (2008): *Testu-antolatzaileak. Erabilera estrategikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.

———, (2011): *Hitz-ordena. Erabilera estrategikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.

ESNAL, P. (1997): «Helduen alfabetatzea eta euskalduntzea». In ASKOREN ARTEAN: *Unesco. Linguaŕax. Hizkuntza politikei buruzko nazioarteko mintegia*. Bilbao: Unesco Etxea: 257-261.

———, (2002): «Testu-antolatzaileen erabilera estrategikoa». *Hizpide* 51: 19-33.

———, (2009): *Testu-arkitektura eta Gramatika, ekintza komunikatiboaren baitan*. Donostia: HABE [Hizpide 71].

GOENAGA, P. (1978): *Gramatika bideetan*. Donostia: Erein.

GRAMATIKA BATZORDEA. EUSKALTZAINDIA (1987): *Euskal Gramatika. Lehen urratsak-I (Eranskina)*. Bilbo: Euskaltzaindia.

———, (1990): *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak-III (Lokailuak)*, Bilbo, Euskaltzaindia.

———, (1991): *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak-I*. Bilbo: Euskaltzaindia.

———, (1993): *Euskal Gramatika Laburra: Perŕaus Bakuna*. Bilbo: Euskaltzaindia.

———, (1994): *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak-IV (Juntagailuak)*. Bilbo: Euskaltzaindia.

———, (1999): *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak-V (Mendeko perŕausak-1)*. Bilbo: Euskaltzaindia.

———, (2005): *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak-VI (Mendeko perŕausak-2)*. Bilbo: Euskaltzaindia.

HIDALGO, V. (1994): *Hitzen ordena euskaraz*. Doktore-tesia [<http://www.ingu.ma.org>].

———, (2002a): «Erlatibo hautsiak. Izen ardatzaren eskuin hedatzen diren erlatiboak euskaraz (I)». *Fontes Linguae Vasconum* 89: 27-80.

———, (2002b): «-en... erlatibo aposatuak. Izen ardatzaren eskuin hedatzen diren erlatiboak euskaraz (II)». *Uztaro* 42: 17-83.

———, (2003): «Zein (eta Bait-) erlatiboak. Izen ardatzaren eskuin hedatzen diren erlatiboak euskaraz (III)». *Fontes Linguae Vasconum* 92: 19-56.

———, (2004): «Izen ardatz determinatugabeen ondoko erlatiboak euskaraz. Izen ardatzaren eskuin hedatzen diren erlatiboak euskaraz (IV)». *Gogoia* IV 1: 121-174.

———, (2005a): «Eskuinetiko erlatiboak euskaraz, izen ardatzaren ondoren (ere) hedatzen direnak (eta V). Ikuspegi orokorra». *Fontes Linguae Vasconum* 98: 79-105.

HIDALGO, B. (2005b): «Erlatibo aukerak euskaraz. Ikasi eta irakatsi». *Hizpide* 59: 3-60.

KALTZAKORTA, M. (1997): «Erdarazko relatibo esplikatibo mota bat euskaratzen». *Uztaro* 22: 59-67.

LERTXUNDI, A. (2009): *Eskarmentuaren paperak*. Irun: Alberdania.

MITXELENA, L. (1968): Txostena. *Euskera* 13: 203-219. [Era berean: MITXELENA, Koldo (1988): «Euskararen batasun bideak». In *Euskal idazlan guztiak* VII. Euskal Editoreen Elkartea: 135-153.]

OSA, E. (1990): *Euskararen hitzordena komunikazio zereginaren arauera*. Leioa: Euskal Herriko Unibertsitateko Argitarapen Zerbitzua.

URRUTIA, A. (2011): «Estrategiaz bigarrenez». In CORPUS BATZORDEA. EUSKALTZAINDIA: *Hitz-ordena. Erabilera estrategikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia: 9-10.

VILLASANTE, L. (1975): «Hitzaurre gisa». In ALTUBE, Sebero: *Erderismos*. Bilbo: Indauchu: V-XII.

———, (1976): *Sintaxis de la oración compuesta*. Oñate: Editorial Franciscana

———, (1988): *Euskararen auziaz*. S.l.: s.n.

ZUBIMENDI, J. R. & ESNAL, Pello (1993): *Idazkera-liburua*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.

ZUBIRI, I. & ZUBIRI, E. (1995): *Euskal Gramatika osoa*. Bilbo: Didaktiker.

2. Adibideen iturriak

ATXAGA, B. (2009): *Zazpi etxe Frantzian*. Iruñea: Pamiela.

EUSKAL GOTZAINAK (1998): *Exhortación pastoral de los obispos de Pamplona-Tudela, Bilbao, San Sebastián y Vitoria. Cuaresma - Pascua de resurrección / Iruñe eta*

Tutera, Bilbo, Donostia eta Gasteizko gotzainen artzain aholkua. Garizuma - Piztuerako Pazkoa. Donostia: Idatz.

EUSKARAREN AHOLKU BATZORDEA (2001): «Guztion Euskarak guztion beharra du». [Adierazpena: 2001eko martxoaren 27koa.]

HARITSCHELHAR, J. & SALABURU, P. (1999): «Aintzin solas». In LAFON, René: *Vasconiana*. Bilbo: Euskaltzaindia: XV-XVI. [Iker 11]

IVAP (2005): *IVAPeko estilo-liburua*. Herri Ardularitzaren Euskal Erakundea.

LETE, X. (1974): «Xabier Lizardi edo poesia gailen». In ZENBAITEN ARTEAN: *Xabier Lizardi, olerkari eta prosista*. Oñati: Jakin: 11-43.

MINABERRY, M. (1998): *Marijane konta zan*. Donostia: Elkarlanean.